

УДК [39:697.2](282.247.32-192.2)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1226>

СИСТЕМА ОПАЛЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (Частина 2. Димовідвідні пристрої та функціональна сегментація печі)

Роман РАДОВИЧ
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: radovychroman@gmail.com

Серед низки типологічних ознак, які характеризують традиційне житло, важливе місце займає система опалення. Враховуючи те, що стосовно теренів Середньої Наддніпрянщини це питання ніколи не було предметом спеціального зацікавлення учених, запропонована робота є надзвичайно актуальною.

Автор ставить перед собою мету проаналізувати конструктивні особливості димовідвідних пристроїв та процеси функціональної сегментації печі (виникнення грубки-лежанки, грубки-стояка, кухонної плити тощо). Об'єктом дослідження є система опалення житла Середньої Наддніпрянщини, а предметом — конструктивні особливості димовідвідних пристроїв та функціональна сегментація печі. Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює увесь масив Середньої Наддніпрянщини. Хронологічні межі — XIX — перша половина XX ст.

У роботі використані окремі відомості про способи відведення диму та функціональну сегментацію печі, які містять джерела XVII—XVIII ст., XIX — початку XX ст., а також польові матеріали автора, зібрані впродовж експедицій 2008—2010 рр.

Ключові слова: система опалення, комин-димозбірник, комин-вивід, грубка-стояк, грубка-лежанка, топкова камера.

Roman RADOVYCH
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
Doctor of Sciences in History,
Senior Researcher of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: radovychroman@gmail.com

HEATING SYSTEM OF PUBLIC DWELLING IN THE CENTRAL TRANSDNIPRIAN REGION (Part 2. Smoke removal devices and functional segmentation of the furnace)

Among a number of typological features that characterize traditional dwelling, the heating system occupies an important place. Considering the fact that in relation to the terrain of the Middle Transdniprian region, this issue has never been a subject of special interest to scientists, the proposed work is extremely relevant.

The author sets himself the goal of analyzing the design features of smoke removal devices and the processes of functional segmentation of the stove (the emergence of a recumbent stove, a riser stove, a kitchen stove, etc.). The object of the study is the residential heating system of the Central Transdniprian region and the subject design features of smoke removal devices and functional segmentation of the furnace. The methodological basis of the research is the principle of historicism in combination with elements of structural and functional analysis and the use of the main methods of ethnological science: retrospective, typological, complex and analysis, historical reconstruction, etc. The research territory covers the entire massif of the Central Transdniprian region. Chronological boundaries — the 19th — the first half of the 20th century.

The work uses separate information about smoke removal methods and functional furnace segmentation, which contain sources of the 17th—18th centuries, 19th — early 20th centuries, as well as the author's field materials collected during expeditions in 2008—2010.

The main heating device in the houses was a stove in the territories of the Central Dnieper region. In the 19th — at the beginning of the 20th century.

Smoke collector was placed above the stove opening (on the right-bank of Ukraine — hinged or straight-walled) in the semi-smoke and 'white-heated' stoves. Chimney was mounted (on the right-bank of Ukraine — a chimney-stand, and on the left-bank of Ukraine, next to the chimney-stands, hanging chimneys were also widely used) in the halls of houses, heated in 'white'.

Keywords: heating system, chimney-smoke collector, chimney-outlet, stove-stand, stove-recliner, combustion chamber.

Вступ. Серед низки типологічних ознак, які характеризують традиційне житло, важливе місце займає система опалення, що охоплює опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (комини-димозбірники, димоволоки, комини-виводи та ін.). З'ясування особливостей цих пристроїв та пристосувань, часових параметрів їхнього впровадження в окремих історико-етнографічних регіонах та етнографічних районах дають можливість сформувати цілісну картину розвитку системи опалення в Україні загалом. Враховуючи те, що стосовно теренів Середньої Наддніпрянщини це питання ніколи не було предметом спеціального зацікавлення учених, запропонована розвідка є надзвичайно актуальною.

У пропонованій роботі автор ставить перед собою мету проаналізувати конструктивні особливості димовідвідних пристроїв та процеси функціональної сегментації печі (виникнення грубки-лежанки, грубки-стояка, кухонної плити тощо).

Об'єктом дослідження є система опалення житла Середньої Наддніпрянщини, а предметом — конструктивні особливості димовідвідних пристроїв та функціональна сегментація печі. Методологічною основою дослідження є принцип історизму в поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює увесь масив Середньої Наддніпрянщини. Хронологічні межі — XIX — перша половина XX ст.

Система опалення в оселях Середньої Наддніпрянщини у спеціальній літературі розглядалась лише принагідно. Щоправда, окремі, дуже скупі, відомості містять уже джерела XVII—XVIII ст. [1; 2; 3; 4]. Дещо докладнішу характеристику опалювальних пристроїв та пристосувань для відведення диму подано у матеріалах XIX — початку XX ст. [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Проте джерельною базою роботи в основному стали польові матеріали автора, зібрані впродовж експедицій (2008—2010 рр.)¹. Викор-

ристано також результати польових дослідження сучасних українських етнологів (З. Гудченко, С. Щербань та ін.) [11].

Основна частина. У XIX — на початку XX ст. основним опалювальним пристроєм в оселях наддніпрянців була так звана вариста піч, яку використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв. Топкова камера — основна робоча частина традиційної варистої печі, розташовувалася на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опічку. Опічок робили дерев'яним чи монолітним. Він завершувався вибитим із глини (часто з добавкою інших матеріалів) «черенем» — головною робочою поверхнею печі. Топкову камеру споруджували з глини, глиновальків, сирої чи випаленої цегли, використовували також каміння, биту кераміку, пісок та ін. Зазвичай зовні їй надавали кубічної форми. Перед пічним отвором влаштовували припічок («припічок», «припечок», «припечок»), а збоку від склепіння — запічок.

Давніші печі були курними — дим виходив безпосередньо у житлове приміщення і звідти крізь прочинені двері та спеціальні отвори (стінові чи стелеві димоволоки) відводився поза межі житлового приміщення. Проте уже до середини XVIII ст. курна система опалення на теренах Середньої Наддніпрянщини в основному була ліквідована — панівними стали напівкурні та опалювані по-білому житла.

В таких оселях над устям печі зводили комин-димозбірник («комин», «камін»), обладнаний стіновим або стелевим каналом-димоволоком: «Було, що дим ішов в стіну через каглянку, а було — що вверх» (с. Лобачів Волод. Київ.). У давніших печах дим з «комина» через боковий канал («каглу») та отвір («каглу», «каглянку», «верх», «ви-

лавський р-н — Бог., Бориспільський — Бор., Володарський р-н — Волод., Васильківський р-н — Вас., Переяслав-Хмельницький р-н — ПХ, Ставищенський р-н — Став.; Полтавська обл. — Пол., Глобинський — Глоб., Зінківський — Зін., Кобеляцький р-н — Коб., Миргородський р-н — Мир., Ново-санжарський р-н — Нов., Полтавський р-н — Полт., Семенівський р-н — Сем., Шишацький р-н — Шищ.; Черкаська обл. — Чер., Звенигородський р-н — Звен., Золотоніський р-н — Зол., Канівський — Кан., Корсунь-Шевченківський р-н — КШ, Смілянський р-н — Сміл., Тальнівський р-н — Тал., Христинівський р-н — Христ., Черкаський р-н — Черк., Чигиринський р-н — Чиг., Чорнобаївський р-н — Чор.

¹ У тексті для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Київська обл. — Київ., Баришівський — Бар., Богус-

Іл. 1. Під правобережного типу (с. Ліплява Канівського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 2. Під лівобережного типу (с. Шабельники Золотоніського р-ну Черкаської обл.)

від») у пороговій стіні відводили у сіни, звідки (при опаленні по-білому) крізь комин-вивід («бовдур», «вивід», «димар»; на правобережжі побутувала й лексема «комин») він виходив понад дах: «В старих хатах — вивід в стіну, в нових — в стелю» (с. Беркозівка Кан. Чер.). Після опалення «каглу» з боку сіней закривали «заткалом» («бальбою») — жмутком шмаття (які попередньо змочували у воді): «Откриті сіни і верх, у хаті під, а там дірка туди, заткалом закривали» (сміт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 600]. У новіших печах дим з «комина» через вертикальний канал («шию») попадав на горище, а відтак крізь горизонтальний димоволок («лежак», «бичок») виводився у сінешній «бовдур»: «Дим ішов в стелю, на горі — лежаки... колись лежаки були в хаті» (с. Яблунів Кан. Чер.), «На горищі — лежак. Спершу лежак був у сінях» (с. Де-

ренківець КШ Чер.), «Дим виходив вгору на горище... там лежак... лежак колись виходив в сіни і стіну» (с. Лука Кан. Чер.). Відповідно до свідчень респондентів старших вікових груп, цей спосіб відведення диму поширився на переломі 20—30-х рр. ХХ ст. (с. Скориківка Зол.; Келеберда, Яблунів, Беркозівка, Лука Кан.; Деренківець, Стеблів, Заріче КШ Чер.). Після опалення печі «шию» (стелевий димоволок) перекривали металевою засувкою — «юшкою», «люшкою», «в'юшкою» (при наявності у комплексі з піччю грубки, її димоволок обладнували окремою «юшкою»): «Комин йшов у стелю, в ньому — юшки (як потрібно [їх] перекривали). На горищі — лежак. Від груби комин окремо, там також юшки. Комин над дах — вивод» (с. Бубнівська Слобідка Зол. Чер.).

На правобережжі Середньої Наддніпрянщини, як і скрізь на території правобережжя України [12, с. 43], превалювали печі, у яких над припічком (власне над пічним отвором) влаштували навісний комин, який опирався на один—два стовпці («прут», «кілок», «колонка», «грищик»²) (іл. 1), або був підвішений до стелі. Скажімо, З. Гудченко у хаті ХІХ ст. (с. Яснозіря Черк. Чер.) виявила комин, який «був підвішений до сволака на мотузках» [11, с. 843]. У науковій літературі така піч відома під назвою «правобережна піч з підвісним комином над припічком» [12, с. 43] (припічок у зазначеному випадку — відкритий). Такий комин міг набувати різноманітних форм. Як відзначав П. Чубинський: «Форма комина буває різною, відповідно до смаку і архітектурної винахідливості самого будівельника. Так, наприклад, в одній хаті ви зустрінете «комин» зовсім круглий на зразок вулика, в другій — круглий, посередині з перехватом, в третій — чотирикутний з карнизами і т. д.» [13, с. 381]. Скажімо Марко Грушевський в оселях с. Худолівка (Чиг. Чер.) відзначав комини «заокруглені» [14, с. 134].

Натомість у житлі лівобережних районів переважали печі (характерні для всього лівобережжя України) із закритим припічком (так звана піч із «прямокутним комином» [12, с. 143]) (іл. 2). Як зазначає Т. Косміна, у таких печах комин «...не виступав

² «Стовпець, що підтримував комин називали грищик. Коли сватали молоду, то вона мала взятися рукою за грищика. (щось таке було, що за грищика мала взятися рукою і баба-повитуха)» (с. Квітки КШ Чер.).

над припічком, а становив з ним конструктивне ціле, об'єм печі являв собою монолітний кістяк, у якому на рівні припічка проти челюсті печі влаштувалася ніша» [12, с. 144], тобто передній фасад печі творила суцільна вертикальна стінка з внутрішнього боку якої містилась піч з припічком, комин-димозбірник, димоволок (власне димовідвідний отвір — «кагла» («верх», «вивід») у пороgovій стіні) та (при наявності в одному комплексі з піччю) грубка; лише навпроти устя залишали (менший чи більший) отвір: «... піч квадратної форми... звичайно не доходючи найвищою передньою частиною до стелі на $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{2}$ аршина. Цей широкий передній фас печі, що піднімається над устям, називається “коминиом”, саме устя чи топка півкруглої форми зі зводом (піднебенє), на якому горить вогонь і на якому варять їжу, називається “черинь”. Перед черинем знаходиться дещо ніби площадка (припечок), збоку зводу родблять в стіні отвір для проходу диму, який веде до димової труби, що в сінях. На припічку звичайно стоять горшки і готують їжу» [9, с. 106—107], «На настилі — широка, товста глиняна площадка, що займає простір печі і припічка. На цій площадці споруджувалась сама піч; вхідний отвір у вигляді зводу, — *челюсті* — відкривається не прямо назовні: спереду є *комин*, високий (іноді плетений і обмазаний) ящик, з якого дим виходить через отвір у стіні хати — в *димар* чи *бовдур*» [15, с. 91—92], «...з передньої сторони поставивши невеликі дерев'яні стояки, виробляють з глини “комен”, — який піднімається над склепом печі більше як на аршин. “Комен”, “черинь” і глина, що утворює склеп печі, обмежують з трьох боків простір, який називають “припічок”; таким чином склепінчастий отвір, що творить власне піч, куди кладуть дрова, має своїм переддвер'ям “припечок”. Над припечком в “комині” є хід для диму, який піднімаючись вгору, виходить в дірку у стіні, в трубу розташовану у сінях» [16, с. 127]. У передній стінці комина часто влаштували 1—4 неглибокі ніші («пичурки», «печурки», «опічки», «закапелки»), призначені для зберігання сірників, посуду тощо [9, с. 107; 10, с. 180] («Піч — колонки точені, пичурок багато було, лежанок не було. Запічок і на піч лазили»: смт Шишаки Шиш. Пол. [11, с. 600]). Одну чи дві подібні «печурки» могли влаштувати збоку від челюстей печі («Крім того спереду біля припічка і над ним влаштовують невеликі ніші для збе-

рігання сірників, посуду і т. д.» [9, с. 106—107]), а також в опічці («По два боки підпіччя влаштовуються печурки» [16, с. 127]). Траплялось, що таку ж нішу споруджували біля печі у пороgovій стіні: «В куті, між стіною і піччю, робиться, аршина на два від землі, з цегли заглиблення — *закапелок*; він призначений для зберігання пристроїв для добування вогню — криці (огнива), кременів, губки сірників та ін.» (Полтавський повіт; 1850-і рр.) [7, с. 1112]. Окрема «печурка» (у якій зберігали гарячий жар) містилась на припічку при пороgovій стіні («*Жар вгрібали в печурку*»: с. Сахнівка КШ Чер.). Проте її могли не робити — у такому разі жар зберігали в печі (ближче челюстей «по боках зводу»): с. Домантово (Зол. Чер.).

Печі з «прямоствінним коминиом» були обстежені у низці населених пунктів лівобережжя Середньої Наддніпрянщини як нами (Канівський, Золотоніський р-ни Черкаської обл.), так і київськими етнологами (сс. Липове Глоб., Бобрівник Зін., Лелюхівка Нов. Пол. [11, с. 559, 561, 589]). Вони відомі також на лівобережжі Київщини (сс. Дударків Бор., Бзів Бар. Київ. та ін.) [17, с. 255, 258]. Щоправда такі печі траплялись й на правобережжі обстежуваної території (сс. Медведівка Чиг. [11, с. 844], Деренківець, Пішки КШ Чер.). Своєю чергою печі з навісним коминиом зрідка можна було зустріти й на лівобережній частині Середньої Наддніпрянщини (с. Ліплява Кан. Чер.).

Після опалення устя печі («челюсті») закривали металевією (давніше — дерев'яною) «заслінкою» («затулка»: с. Лобачів Волод. Київ.). У печах лівобережного типу могли застосовували дві заслінки: одна закривала устя печі, друга — отвір у зовнішній стінці комина: «Дві заслінки було — одна залізна та що в печі, а одна скраю дерев'яна була» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.), «Піч закривалась двома заслінками — перва залізна, а друга залізна або дерев'яна» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.) [11, с. 602—603]. У тому випадку, коли другої заслінки не було, зовнішній отвір завішували завіскою з тканини.

У печах лівобережного типу край припічка (власне дерев'яного «поду» опіччя), який виступав поза передню стінку печі (частіше його творила неширока приставна дошка) називали «привалком», така ж дошка під нею — «сковородник»: «Край припічка, що

видається назовні [від передньої стінки] називається *привалком*, дощечка під ним — *сковородником*, а низ печі *підпичем*» (Лубенщина) [10, с. 180]. Інколи «сковородник» примонтовували у верхній частині порожнистого (дерев'яного) підпичя: «Край припичка виступає вперед ніби невеликий балкон і називається привалок. Під ним знаходиться “підпиче”, яке закривають щитом, воно знаходиться вже на підлозі і служить взимку для [утримання] курей. Спереду підпичя влаштовується інколи полиця (сковородник)» [9, с. 106]; «Під очагом (*припичком*), влаштовується *подприпичок*, а під ним — *підпід*, два останні відділяються один від одного дошкою і використовуються для складування горшків, котлів, чавунів» (Полтавський повіт, 1850-ті рр.) [7, с. 1112]; «У верхній частині підпичя полиця-ніша — *приволака*» [16, с. 128].

Первісно комин-димозбірник (як у печах лівобережного, так і правобережного типів) виплітали з лози, соломи, глиносолом'яних вальків тощо й заплілювали («мастили») з обох боків товстим шаром глиносоломи: «У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть з лози і обмазують глиною зсередини і зовні» [5, с. 153], «*Комин виплітали довгою соломкою з глиною*» (с. Хильки КШ Чер.), «*Комин колись плели з лози і обмазували глиною*» (с. Квітки КШ Чер.), «*Над челюстями — комин; його заплітали лозою*» (с. Виграїв КШ Чер.), «...а тоді клали товсті дрючки дубові, а тоді на ти дрючки плели лісу, обмазували, ото звався камін. І комин був мазаний і бовдур лісяний» (с. Вільхівка Коб. Пол.) [11, с. 566], «*Комин над припичком... чотири колики облитають хворостом і глина*» (с. Лобачів Волод. Київ.). Відтак їх почали монтувати з цегли-сирівки («сирцю»): «*Комин над челюстями пізніше почали робити з сирівки*» (с. Квітки КШ Чер.), «*Над припичком — комин з сирівки*» (с. Набутів КШ Чер.), «...на комин — непалений кірпіч» (с. Лецьки ПХ Київ.) [11, с. 392]. Такі комини замінили «лісяні» й у с. Вільхівка (Коб. Пол.) [11, с. 566]. Місцями респонденти наголошують, що «*комин робили з сирцю, бо з паленого кірпіча розсипається*» (с. Ліплява Кан. Чер.).

Комин-вивід («бовдур», «верх», «димар»), розташований у сінях, теж (як і скрізь в Українському лісостепі) виплітали з хворосту та з двох боків добре

обліплювали глиною, що засвідчують уже літературні джерела середини — другої половини XIX ст. (Полтавщина, Київщина, Черкащина, Чернігівщина) [5, с. 153; 6, с. 1113; 7, с. 630—631; 8, с. 273, 279; 9, с. 109; 15, с. 91—92; 18, с. 26; 19, с. 151]. Скажімо, як відзначає автор допису (1878 р.) на відміну від північної (Поліської) частини Ніжинського повіту, де «труби» монтували з дощок, на півдні вони «з плетінки, обмазаної глиною» [19, с. 151]. Плетені з хворосту димарі (які репрезентували давніше житло) зазвичай фігурують в інформаціях записаних від респондентів у другій половині XX — початку XXI ст.: Полтавщина (передмістя м. Полтава, смт Шишаки Шиш., сс. Липове Глоб., Бобрівник Зін., Вільхівка Коб. [11, с. 557, 559, 561, 566, 601]); Київщина (сс. Дударків Бор., Бвзів Бар. [17, с. 256, 258], Зарайки Лобачів Волод.); Черкащина (сс. Сунки Сміл., Суботів Чиг. [11, с. 829, 846], Драбівці, Шабельники Зол.; Хмільне, Лука, Ліплява, Тростянець Кан.; Набутів, Сахнівка КШ): «Откриті сіни і верх... Верх називався ще бовдур, — від самої долівки і догори... Щаблі були в бовдурі, обмазували глиною до самого верха», «Димарі, або бовдури гордили ліщиною, обмазували глиною», «І верх був в сінях, верх плетений як тин, від самого долу і до кінця. Широкий верх плетений» (смт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 600—601]. Для плоту використовували лозу (сс. Драбівці, Шабельники Зол.; Хмільне Лука, Тростянець Кан. Чер.) чи «ліщину» («лісу», «орішину»: смт Шишаки Шиш., Бобрівник Зін., Вільхівка Коб., Суботів Чиг. Пол. [11, с. 561, 566, 601, 846]; Ліплява Кан. Чер.). В окремих випадках його виплітали з соломи («*Вивод торчували з дерева, заплітали соломкою чи заплітали лозою*»: с. Тростянець Кан. Чер.) або з очерету («*Комин, [що виходив] понад дах, — дерев'яний або з очерету*»: с. Сахнівка КШ Чер.).

Щоправда вже у першій половині — середині XIX ст. траплялись комини-виводи, складені з цегли: «У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть з лози і обмазують глиною зсередини і зовні» (Київська губернія) [5, с. 153]. Проте, це передовсім було притаманне для багатших верств селянства. Зокрема Л. Падалка відзначає: «У двійних хатах, “дві хати через сіни” лісяний бовдур замінюється цегляними буравами (бовдурами? — Р. Р.); взамін “лісяного” вер-

ха з дерева, ною кришкою, виводяться цегляні труби» (Полтавщина) [20, с. 23].

На лівобережжі у сінях, як правило, влаштовували комин-стояк, який опирався на долівку (іл. 3): «По старинному в сінях від самої землі до верху був димоход. В димоході в ріст людини — дирка. Як натопиди в хаті, цю дирку закривали заткалом» (с. Сушки Кан. Чер.). Окремі зразки цього компонента системи опалення у давніших домівках перетривали до нашого часу. Його релікти нам довелося обстежити ще на початку ХХІ ст. (сс. Ліплява, Келеберда, Прохорівка, Сушки Кан.; Дробрівці, Шабельники, Домантово Зол. Чер. та ін.). Згадують такий «вивід» й інші сучасні етнологи (сmt Шишаки, Шиш.; сс. Ясеньки Шиш.; Бобрівник Зін.; Лелюхівка, Нехвороща Нов.; Ковалівка; Веселий Поділ Сем. Пол. [11, с. 561, 589, 590, 591, 593, 594, 600, 601, 602]). Водночас конструктивні особливості «бовдура», який окремі дослідники вважають «особливістю старинних одинарних хат» Полтавщини, заслуговують окремої уваги. Знаково, що цей пристрій згадується не тільки у матеріалах останньої чверті ХІХ ст., а вже у джерелах першої половини — середини цього століття: «Хати всі не курні: дим виходить в димар (трубу), який встановлюють в сінях і виводять від підлоги вгору на піваршина вище даху» (1848 р.; Кобелякський повіт) [6, с. 1109]; «В сінях ставиться плетнева дерев'яна труба, яка називається *димар*, до верху даху, в закінченні її на даху називається *верх* (власне труба)... нижня частина труби... обложена глиною і обмазана чисто» (Полтавська губернія; 1858 р.) [18, с. 26—27]. Детальнішими є описи сінешнього «бовдура» у матеріалах кінця ХІХ — початку ХХ ст.: «В сінях звичайно знаходиться труба для виходу диму з печі, яка прибудовується до стіни в тому місці де є отвір з печі. Цей димохід називають “верх”, “бовдур”, “димар” і споруджують наступним способом: у землю в відповідних місцях вкопують чотири дрючки, які уверху сходяться один до одного ближче, так що січення поверхні внизу значно ширше верхньої і виходить висотою понад дах на $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{2}$ аршина. В такому положенні вони утримуються прибитими до них поперечними перекладинами (бантинами, латами), які встановлюють між собою на відстані один аршин і більше. Все це обплітається хворостом, заплетеним між бантинами і поставленим товстими кін-

Іл. 3. Бовдур-стояк (с. Ліплява Канівського р-ну Черкаської обл.)

цями вниз. Одержується перепліт, який щільно і товсто обмазується з обох боків глиною. Отвір з печі виходить у цю трубу і, при необхідності (після топки), закривають комком шмат чи пряжі, для чого з одного боку бовдур не запітається хворостом на відстані $1\frac{1}{2}$ —2 аршини від підлоги сіней. Тут влаштовуються такі ж хворостяні дверці (ляда), обмазані глиною. Внизу бовдура зберігаються деякі речі, там несуться кури тощо» (1902 р.; Полтавська губернія) [9, с. 109]; «Особливість старинних одинарних хат складає “лісяний бовдур”, який заміняє димову трубу більш удосконалених жител. Бовдур, який має призначення димоходу, для чого з прилягаючої до нього печі проробляється отвір, який для утримання тепла в печі затикають шматами, — такий бовдур представляє собою поміщену у сінях споруду, яка складається із трьох прилягаючих одна до одної під прямим кутом стінок, завширшки $1\frac{1}{2}$ аршина (приблизно 1 м. — Р. Р.), заплетених хворостом; четвертий бік бовдура, повернений до вхідних дверей у сіні, залишається відкритим. Стінки бовдура, оперті на землю, не перериваючись проходять, поступово звужуючись догори, через стелю і далше вгору через дах хати, а на самому верху представляють характерну для старинних хат “лісяну” (плетяну) трубу, так званий “верх”...» [20, с. 22—23]. Варто відзначити, що верхній отвір «бовдура» інко-

Іл. 4. Керамічна голівка бовдура (с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 5. Бовдур, розташований у сінешній комірці (с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

ли мав досить значні розміри — в нього могла пролізти людина: «В степових рівнинних місцевостях, в часі сильних хуртовин, труби ці є єдиним отвором для виходу, тому що сніг завалює хати на рівні з дахом» (Полтавська губернія; 1858 р.) [18, с. 26].

Верхню частину «бовдура» (яка виходила понад дах) зазвичай вкривали дерев'яним дашком («голівка», «верх», «шапочка», «кришка»): «Верхній його кінець, що являє трубу, обробляють дощечками і він має дво- чи чотирисхилий дашок, щоб запобігти задування вітру в печі і вилітання іскор» (Полтавська губернія; 1902 р.) [9, с. 109]; «Зверху (над дахом)

[труба] буває покрита інколи дерев'яним дашком, або ж залишається непокритою» (Полтавська губернія; 1858 р.) [18, с. 26—27]; «Над дахом [дашок] з дощок» (с. Бобрівник Зін. Пол.), «Над дахом верхи дощаті» (с. Лелюхівка Нов. Пол.), «Часто верх накривали кришкою — дашком («голівки»)» (сміт Шишаки Шиш Пол.) [11, с. 596], «Труба (надвірній комен) завжди влаштовується і виводиться із сіней; вона буває дерев'яна з плетня, добре обмазана всередині і зовні; верх її, по наказу сотського, повинен бути завжди білий і на ньому становиться кришка, що має півкруглий чи гострий вигляд» (с. Макіївка Васильківського повіту; 1854 р.) [7, с. 630—631]. У верхній частині «шапочку» часто прикрашали (коником, півником, хрестиком тощо): «... так званий «верх», у більшості накритий кришкою, що нагадує кришку бджолиного вулика. На дерев'яній кришці поміщається часто вирізаний з дерева півник» (Полтавщина) [20, с. 22—23], «Димар часто накривається від дощу кришкою, а зверху інколи закріплюється фігура півня, що співає» (Полтавщина) [15, с. 91], «На димохід робили шапочку з коником чи хрестиком» (с. Яблунів Кан. Чер.). У другій чверті ХХ ст. тут (як і у деяких інших етнографічних районах України) поширились керамічні «голівки» вироблені місцевими гончарами (с. Межиріч Кан. Чер.) (іл. 4).

Місцями траплялись комини-стояки дещо іншої конструкції. Зокрема у них нижню частину (заввишки 1 м) не заплітали, а залишали відкритою. У передній стінці «бовдура», зверненій до вхідних сінешніх дверей, на рівні «кагли» (на висоті приблизно 1,5 м) монтували виплетені з лози «дверки», крізь які закривали «каглу» — «бальбою» (комком шмат): сс. Драбівці, Домантово (Зол. Чер.). В окремих випадках (с. Шабельники Зол. Чер.) виплетений з лози «бовдур» опирався на конструкцію, яку становили чотири вертикальні стовпці («палі»), заввишки приблизно один метр та оперта на них прямокутна рама, у якій кріпили чотири кутові стовпці «бовдура». У тих випадках, коли при тильній стіні сіней виділяли «комору» («хатину»), «бовдур» поміщався в останній (іл. 5). У такому разі передня його стінка входила у конструкцію перегородки, власне у ній і влаштовували дверцята (с. Шабельники Зол. Чер.).

Дещо відмінну конструкцію мав «верх», описаний О. Шарком: «Обов'язковою обстановкою сі-

ней є “верх”, труба плетена, що стоїть біля стіни, яка примикає до хати, власне у тому місці, де в хаті стоїть піч. Влаштування труби наступне: на висоті 2 ½ аршина робиться у стіні отвір, який з’єднує сіни з топкою печі. По боках отвору встановлюються два дерев’яні бруски, які мають 3 х 3 вершки товщини і 8—9 аршин висоти. Такі ж бруси ставляться на відстані ¾ аршина від стіни; на висоті 2 аршин ці чотири бруси з’єднуються між собою *скріпами* і заплітаються прутами. Дим відповідно іде з печі в діру, з діри в трубу, і вверх назовні. Труба вимазується середині і зовні глиною. Розміри її при основі ¾ х ¾ аршина, вверху дещо менше, так як труба звужується. Діра у випадку необхідності затикається грубими шматами. Заплітається труба з висоти 2-х аршин для того, щоб можна було увійти під трубу для закриття діри чи для чистки “верха”, на підлозі, на просторі між 4-ма брусами труби ставиться ящик з глиною, на випадок необхідності замазати що небудь в печі» [16, с. 126].

У будівлях з двома житловими приміщеннями, розташованими обабіч сіней, в останніх влаштовували два окремі комини-стояки. Зокрема в обстеженій З. Гудченко хаті «на дві половини», збудованій у 1857 р. (с. Липове Глоб. Пол.) в сінях було два не з’єднані між собою «верхи», виплетені з хворосту і обмазані глиною, «які починались від землі» [11, с. 559]. Такі ж два плетені та обмазані «бовдури» (не з’єднані між собою), які починались від долівки у сінях дослідниця обстежила й у хаті аналогічного планування першої половини ХІХ ст. в с. Лелюхівка (Нов. Пол.) [11, с. 589].

Нижню частину «бовдура», використовували як кладовку, інколи в холодні зимові місяці тут утримували домашню птицю: «...там в димарі взимі сиділи кури, бо там було тепло» (с. Ліплява Кан. Чер.). Влітку на відкритому чи напівзакритому вогнищі тут готували страву: «Нижня, що знаходиться у сінях, частина бовдура восени і зимою використовується як кладовка, весною і влітку в бовдурах, із додержанням безпекових заходів, варять страву на триніжках» (Полтавщина) [20, с. 22—23]; «В сінях, якщо бовдур був аж донизу, його закривали хвірточкою з заверткою. Тут часто варили їжу на триніжі» (сміт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 596]. На півдні Полтавщини у ньому інколи монтували «кабицю». Зокрема у вищезгаданій хаті «на

дві половини» (с. Липове Глоб. Пол.), обидва «верхи» мали внизу «кабиці» [11, с. 559]. Знаково, що такі «кабиці» у нижній частині бовдура, як свідчать джерела середини ХІХ ст., були характерними для осель півдня України загалом (Херсонська губернія; 1863 р.) [21, с. 501].

Комини-стояки побутували й на правобережжі Середньої Наддніпрянщини. Скажімо, як відзначив Іван Фундуклей (1852 р.) стосовно Васильківського повіту Київської губернії: «З того боку де знаходиться хата в сінях влаштовують *комин* — труба: вона складається з чотирьох жердин, проведених від землі вверх через дах, з’єднаних кілками, густо обплетених хворостом і обліплених глиною. Отвір через який виходить дим з печі називається *кагла*, замість юшки, вона закривається звернутим комом шмат (*заткало*)» [8, с. 273]. Такі «бовдури» обстежені нами у спорудах початку ХХ ст. (с. Попівка, Беркозівка Кан. Чер.), а також у хаті 1917 р. (с. Зарайки Волод. Київ.). Проте (принаймні уже на переломі ХІХ—ХХ ст.) на правобережжі Середньої Наддніпрянщини (як і загалом на правобережній Україні) значне поширення мали так звані «підвісні» комини-виводи, нижня частина яких містилась приблизно на одному рівні зі стелею житлового приміщення і опиралась на порогову стіну та поперечну балку у сінях. Відповідно до наших польових матеріалів такі «бовдури» превалювали у селах Курилівка (Кан. Чер.), Сахнівка, Квітки (КШ Чер.) та ін. (До речі, на східному Поділлі (Волсовецька волость колишнього Летичівського повіту) навісні комини згадуються уже в джерелах третьої чверті ХІХ ст. [22, с. 537; 23, с. 199]). У давніших оселях нижня площина такого «бовдура» була відкритою, пізніше — її зашивали. В такому разі при пороговій стіні (у місці «кагли») монтували своєрідну скриньку, обладнану навскісною («на косячок») кришкою («лядою»), відкривши яку, можна було затулити «каглу». Скажімо у с. Квітки респонденти відзначають: «Коли димар був в коморі і не доходив до землі, в його нижній площині була ляда з дерева... на косячок; її відкривали і затикали дирку в стіні на вихід диму». Підвісні комини фіксувала на правобережжі й З. Гудченко: «Бовдур підвісний помазаний лісний» (с. Суботів Чиг. Чер.) [11, с. 846], «Підвісний комин в сінях» (с. Барилівка Став. Київ.) [11, с. 391]. В оселях типу «дві хати через сіни» підві-

сний комин займав усю їх ширину: «Комин в сінях мав вигляд намету, до нього з двох приміщень [вели] кагли» (с. Пугачівка Тал. Чер.) [11, с. 832].

Підвісні димарі спорадично траплялись й на лівобережжі (с. Скориківка Зол. Чер.). З. Гудченко фіксувала їх у домівках другої половини ХІХ ст. (сс. Яблучне Зін., Хомутець Мир. Пол.; Єрківці ПХ Київ.) [11, с. 391, 565, 586]: «В сінях стояв бовдур здоровий. Бовдур з затулкою був. Оце з вулиці заходиш і з трапок таке зроблене, заткнув, закрив ляду у цьому бовдурі. Наче на косячок ляда закривалась. Ця ляда була над головою» (с. Єрківці ПХ Київ.) [11, с. 391]. Проте респонденти зазвичай наголошують тут на їх новішому походженні. Зокрема у хаті 1889 р., обстеженій З. Гудченко у 1974 р. у с. Ковалівка (Полт. Пол.) бовдур первісно стояв у сінях на землі, а на час обстеження був замінений на підвісний [11, с. 593].

У контексті аналізу системи опалення окремої уваги заслуговують такі обігрівальні прилади (чи сегменти пічного комплексу) як грубка-стояк, грубка-лежак та кухонна плита.

Як і скрізь в Україні, на Середній Наддніпрянщині піч тривалий час була єдиним універсальним опалювальним пристроєм — її використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв: «...піч топиться весь час, бо вона служить не лише для випікання хліба, а й до щоденного приготування їжі, через що влітку в хатах буває нестерпно жарко» [5, с. 153]. Цю правду, як уже було говорено, у літній (весняно-літній) період страву часто готували не у печі, а у сінях — у нижній частині «бовдура» (на «триніжках» чи у «кабиці» [11, с. 559, 596; 20, с. 22—23]). «Триніжки» чи «кабиці» могли розташовувати й у дворі: «Були триніжки в дворі... ними користувались влітку — на дворі варили страву» (с. Мошни Черк. Чер.); «На дворі колись були літні печі» (с. Квіткі КШЧ ер.); «В дворах на літо були кабиці» (с. Моринці КШ Чер.).

Як і у лісостеповій частині України загалом (де пристрої для відведення диму мали більш давню традицію), тут процес функціональної сегментації печі розпочався доволі рано. Хоча у сучасній українській етнологічній науці превалює думка, що функційна сегментація печі (виділення грубки, опалювальної лежанки тощо) у житлі сільського населення України

почалася лише наприкінці (чи зі середини) ХІХ ст. [12, с. 26, 24, с. 184], джерельні матеріали дають нам підстави засумніватися у її достовірності і стверджувати, що на Середній Наддніпрянщині, як і у багатьох інших етнографічних районах Українського лісостепу (Слобожанщина, Поділля, Волинь тощо) у житлах заможніших селян цей процес розпочався значно швидше, оскільки грубка («груба», «грубка», «голландська піч», «огрівальна піч», «грубочка», «пригрубок»), як окремий опалювальний пристрій чи складова пічного комплексу, згадується у більш ранніх писемних джерелах.

Скажімо на Слобожанщині груби, складені з цегли та кахель фігурують у матеріалах останньої чверті ХVІІІ ст. (Топографічний опис Харківського намісництва, 1785 р.) [25, с. 167]. Водночас, у житлах заможної козацької старшини «варисту піч з грубкою» влаштовували вже на початку ХVІІІ ст. [26, с. 263]. Опалення чистої кімнати «грубкою» у середині ХІХ ст. (1850-ті рр.) було частим явищем у Полтавському повіті колишньої Полтавської губернії [6, с. 1109]. «Голландську цегляну піч» нерідко встановлювали у чистій кімнаті й у Звенигородському повіті Київської губернії (1852 р.) [8, с. 278]. В описі Проскурівського і Каменецького повітів на Поділлі (1864 р.) автор відзначив: «В житлових відділеннях ставлять при самому порозі варисту пічку і при ній огрівальну піч, так, що труба цієї останньої з'єднується з варистою (димозбірником варистої печі. — Р. Р.)» [6, с. 1069]. Це ж торкається й етнографічної Волині. Зокрема, в описі Овруцького повіту (південної його частини) автор зазначає (1859 р.): «В хаті при дверях, по правій стороні, піч для варіння, до якої в багатших господарств[ах] приробляють піч для тепла...» [7, с. 318]. Відповідно до матеріалів І. Фундуклея (1852 р.), на півдні колишнього Радомиського повіту (у житлах зі світлицею): «Світлиця деколи є теплою. Коли в ній є пічка (грубка)...» [8, с. 267]. Є. Бломквіст, покликаючись на архівні матеріали (1849 р.), також відзначила, що в Україні у цей час «...нерідко піч облаштована... додатковими топками і лежанками (які називають: *груба, грубка, грубочка, пригрубок*)» [27, с. 261]. Зауважимо, що окремі вітчизняні дослідники появу грубки пов'язують ще із періодом Київської Русі [28, с. 393]. Не заглиблюючись в аналіз теорій, пов'язаних генезисом огрівальної печі (груб-

ки), відзначимо, що дехто з європейських учених виводить походження грубки (*pieca ogrzewczego*) від хлібної печі (*pieca piekarskiego*), унаслідок обмеження функцій останньої: від виробничо-обігрівальних до власне обігрівальних [29, s. 218].

Доволі давню традицію (принаймні зі середини ХІХ ст.) мають в Україні й груби-лежанки («лежанки»). Зокрема, покликаючись на архівні матеріали (1849 р.), цей пристрій згадує Є. Бломквіст [27, с. 261]. Описуючи українську хату (1877 р.), П. Чубинський поряд з «грубою», як звичне явище відзначав теж і «лежанку», яку встановлювали замість печі у світлиці (в будівлях з двома житловими приміщеннями, розташованими «через сими») [13, с. 382]. «Лежанка»-«припечок» (можливо опалювана? — Р. Р.) при печі, за якою розташований «пол», згадується у матеріалах (1848 р.) з Кобеляцького повіту Полтавської губернії [6, с. 1108].

У складі пічного комплексу опалювальну «лежанку» зазвичай розташовували між піччю і «полом» (власне на місці колишнього запічка): «Бік печі має вузький і довгий виступ («припечок»). Тут деколи влаштовується лежанка і груба для її опалення. Весь простір за комином до стіни, де сплять старики, називається запічок (рідше черінь), куда вилазять, стаючи на лежанку» (Полтавська губернія; 1902 р.) [9, с. 106—107], «Коло печі робили лежанку (її опалювали окремо), а були такі лежанки, що не опалювались: їх називали припічок (він для того, щоб вилізти на піч)» (с. Сушки Кан. Чер.), «При печі лежанка, яку окремо опалюють всякою гноюю і вона диміла. Давні печі (без лежанки) мали підставку, щоб лізть на піч; її називали припічком» (с. Домантове Зол. Чер.).

Печі з опалюваними «лежанки», розміщеними з боку запічка, зафіксовані практично на усій обстежуваній території (сс. Сахнівка, Деренківець Хильки, Квітки, Сотники КШ Чер.; Сушки, Ліплява, Келеберда, Попівка, Мельники, Яблунів, Хмільне, Лука, Курилівка Кан. Чер.; Суботів Чиг. Чер. [11, с. 846]; Драбівці, Бубнівська Слобідка, Скориківка, Домантове Зол. Чер.; Лобачів Волод. Київ.; Масайлівка Бог. Київ. [11, с. 356]; Нехвороща Нов., Веселий Поділ Сем., Великий Неревіз Шиш. Пол. [11, с. 591, 594, 603] та ін.). Проте вони проникали у житло наддніпрянців доволі діахронно. У деяких селах навіть ще у першій чверті ХХ ст. опалюваних

«лежанок» не було зовсім: «Лежанок не було. Запічок і на піч лазили» (сміт Шишаки Шаш. Пол.) [11, с. 600], «При печі лежанки в нас не було» (с. Лецьки ПХ Київ.) [11, с. 392]. Інколи при печі була як груба стояк, так і лежанка (сс. Лобачів Волод. Київ.; Хильки, Сахнівка КШ Чер.). У тому разі коли житлове приміщення (світлиця) опалювалось лише грубою, лежанку могли влаштовувати при ній (с. Лобачів Волод. Київ.).

«Лежанку» робили доволі широкою (0,9 м: сс. Ліплява Кан., Деренківець КШ Чер.). У хаті 1860 р. зі с. Масайлівка (Богуславського р-ну Київ.) З. Гудченко зафіксувала такий обігрівальний пристрій за ширишки 1,04 м [11, с. 356]. Висота лежанки була такою ж, як і припічка (0,77 м: с. Ліплява Кан., 0,8 м: с. Деренківець КШ). Її споруджували з випаленої цегли (с. Деренківець КШ Чер.) чи сирцю (с. Ліплява Кан. Чер.). Щоправда інколи респонденти зазначають, що «піч робили з цегли-сировки, а на лежанки йшла палена цегла» (с. Деренківець). У с. Квітки (КШ Чер.) її викладали із «білих камінців» («дикий білий камінь»). (З випаленої цегли, сирцю, каміння споруджували також і груби-стояки). Топку «лежанки», подібно до печі, робили склепінчастою: встановлювали два-три «ободи», по них настеляли дощечки. По цьому із «сирівки» (чи випаленої цунли) на глині мурували топку («барбан», «звід»). Відтак із «сирівки» влаштовували зовнішні стінки — «засіки». Простір по боках та поверх «зводу» засипали піском (чи будівельним сміттям). Верхню площину викладали «сирівкою» і вирівнювали розчином глини (сс. Сушки, Ліплява, Лука, Яблунів, Беркозівка Кан.; Драбівці, Бубнівська Слобідка, Скориківка Зол. Чер.). Стосовно відведення диму, то з топкової камери (як у грубках-стояках, так і грубках лежанках) він попадав у пічний комин («Лежанка мала окрему топку, але дим з неї виходив в піч»: с. Келеберда Кан. Чер.). Щоправда інколи у новіших будівлях від груби-стояка у стелю виводили окрему «шию» (обладнану «юшкою»), звідки дим попадав у горизонтальний «лежак» на горищі, з'єднаний з «бовдуром» (с. Бубнівська Слобідка Зол. Чер.)

Знову ж кухонна плита поширилась тут, як і в багатьох інших регіонах України, доволі пізно. Згадки про цей опалювальний пристрій у джерелах з перелому ХІХ—ХХ ст. відсутні. Відповідно до пові-

домлень респондентів старших вікових груп початку впровадження у побут наддніпрянців плити почалося лише у кінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. («перед війною») Приблизно у цей час («у післяреволюційний період») кухонні плити поширились й на Слобожанщині [30, с. 110].

На теренах Середньої Наддніпрянщини грубку та піч (особливо її «комин») підводили кольоровим глинами, розписували: «Коли при хаті знаходиться кімната... В кімнаті частіше буває груба (голландська піч) пофарбована фарбами різних кольорів» (Полтавський повіт; 1850-і рр.) [6, с. 1113]; «Комин теж б'ють і вимальовують як коли манією або якоюсь іншою фарбою» (с. Худолівка Чиг. Чер.) [14, с. 134]; «Перед празником сажу трусять...піч зокола помажуть і червоною глиною підводили, десь припічок біля печі і біля стовпчиків, а карнизів не підводили... Припічок як і долівка мазався кожну суботу. Припічок мазали червоною глиною. Лежанку також змазували жовтою глиною» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.) [11, с. 602—603]. Як зазначав М. Русов, у Полтавській губернії: «Вся піч обмазується глиною і прикрашається лініями охри і червоної глини по кутах і карнизах. Дерев'яні частини, як наприклад різні стовпчики, що підтримують комин і дошка, якою облицьовують припічок, не фарбується» [9, с. 106—107]. Основними мотивами розпису були: «квітка», «вазон», «хмелик», «зірки», «килим» тощо [24, с. 185—186]. Скажімо на Лубенщині: «Піч прикрашають клинчиками, кружками, хрестиками і квітами, намальованими синькою, випаленою і звичайною охрою» [10, с. 181]. Подібні інформації про розпис печей зафіксовані й у другій половині ХХ ст.: «На комині малювали вазони, колись — всякі півники... синькою чи чимсь червоним» (с. Чопилки ПХ Київ.) [11, с. 391]; «У нас червона була глина, комини у печі були білі, а там низом червоною глиною і около ж» (с. Великий Перевіз Шишу Пол.) [11, с. 602]; «На комині малювали квіти, віночки, букети» (с. Мошни Черк. Чер.); «В селі палили жовту глину, щоб була червона. Низ печі мастили червоною глиною. На комині малювали квіти» (с. Квітки КШ Чер.); «На печах були квіти» (с. Заріче КШ Чер.); «Мастили печі білою глиною. На печах не малювали; в деяких інших селах малювали півники» (с. Попівка Кан. Чер.). Реконструкцію розпису печей Уманщи-

ни (сс. Синиця, Кочубіївка, Городцеве та ін.) початку ХХ ст. здійснила Т. Косміна, на основі матеріалів К. Кржемінського [24, с. 186—189].

Кольорові глини використовували також про зовнішньому оздобленні сінешнього «бовдура»: «[Бовдури]... Вони частково білені, а починаючи зверху стін і вище мащені червоною глиною» (с. Лелюхівка Нов. Пол.) [11, с. 589], «...бовдур в сінях від землі до горища білий. Вище помазаний червоною глиною» (с. Нехвороща Нов.) [11, с. 591].

На Полтавщині багатші верстви селянства печі (власне комини печей), як і груби, інколи обкладали кахлями (сmt Шишаки, сс. Великий Перевіз, Ясенки Шиш., Бобрівник Зіньківського р-ну Пол. та ін.) [11, с. 561, 596, 600—603]. Виготовляли кахлі в Миргороді, Зінькові, Опішні [11, с. 596, 600, 602.] та інших гончарських осередках. Кахлі використовували з поливою і без неї (в останньому випадку їх забілювали: сmt Шишаки) [11, с. 596]. Цю правду, кахляні печі (власне груби) у першій половині — середині ХІХ ст. тут були рідкістю: «Кохлева піч — це вже розкіш і зустрічається в багатого господаря, у якого є світлиця; така піч називається груба і в ній вже не готують їжі» (Полтавська губернія; 1858 р.) [18, с. 26].

Знаково, що на лівобережжі (зокрема на Слобожанщині) груби обкладені кахлями відомі уже з ХVІІ—ХVІІІ ст. Скажімо, у Топографічному описі Харківського намісництва (1785 р.) відзначається: «Груби клялися з цегли та кахель, у заможніших кахлі були зелені, а у інших — побілені крейдюю» [25, с. 167]. В. Щербаківський зазначав: «Уже в ХVІІ—ХVІІІ ст. у багатших козаків печі та груби обкладали кахлями на зразок голландських, і на Полтавщині часто можна було знаходити печі, обкладені кахлями. Ці кахлі були розмальовані узорами різнобарвної поливи і оздоблювалися теж випуклими візерунками, витисненими у відповідних дерев'яних формах» [31, с. 165]. Як зазначає М. Приходько, на початку ХVІІІ ст. у житлах козацької старшини печі («груби») у світлицях були облицьовані кахлями (білими чи зеленими) і мали глиняний димохід [26, с. 266]. Разом із тим, на теренах України вже у ХVІІ—ХVІІІ ст. кахлеві печі були не тільки в домах знаті (згадуються вони в оселях Богдана Хмельницького, Василя Кочубея), але й київських міщан, у куренях Запорізької Січі, в житлах пере-

січних козаків, головно, у центральній і Лівобережній Україні [27, с. 414].

На важливому технічному значенні кахлю у печебудівництві, що сприяло, передовсім, підвищенню таких функційно-обігрівальних якостей печі, як здатність накопичувати, утримувати, та віддавати тепло, наголошувала Є. Бломквіст [27, с. 410—411.]. Відповідно до матеріалів дослідників, обкладення обігрівальної печі (*pieca grzejnego*) кахлями (з метою збільшення її обігрівальної ефективності) на заході Європи зафіксовано вже у VIII ст. [29, s. 218—219]. Відомий український колекціонер кераміки та реставратор Петро Лінинський припускає, що вже у XIII ст. в Україні поширилися горщикоподібні кахлі [32, с. 7—8]. Проте серед науковців переважає думка, що поява в Україні кахлю пов'язана з XIV ст.: у галицько-волинських землях — в другій половині XIV ст., на Подніпров'ї — у кінці XIV ст. [33, с. 394]. Власне появу кахлю наприкінці XIV—XV ст. археологи розглядають як свідчення поширення в Україні у цей час печей (обігрівальних пристроїв? — *P. P.*) нових конструкцій, які склалися з «жарового колодязя і опалювальної камери» (тобто печей, основною функцією яких є обігрівання житлового приміщення) [34, с. 71]. Ширше розповсюдження кахельних обігрівальних печей на теренах Польщі, Чехії, Словаччини, Балкан і Скандинавії наступило у XVI ст. [35, s. 58—59]. Це ж торкається й України: в описах замків XVI ст., у світлицях поряд із біленими печами часто згадуються кахлеві з виведеним понад дах димоходом [26, с. 255]. Хоча конструкція цих печей достовірно не відома, проте, щодо функціонального призначення, то у світлицях замків, вони безперечно виконували передовсім обігрівальну функцію (важко припустити, що там готували страви, коли для цього були спеціальні приміщення). До речі, обігрівальну функцію печі, вважають однією з основних передумов появи кахлю на українських землях й вітчизняні дослідники [33, с. 369].

Висновки. Отже, у XIX — на початку XX ст. основним опалювальним пристроєм в оселях наддніпрянців була так звана вариста піч. Давніші печі були курними, проте уже до середини XVIII ст. курна система опалення на теренах Середньої Наддніпрянщини в основному була ліквідована — панівними стали напівкурні та опалювані по-білому житла. В таких

оселях над устям печі зводили комин-димозбірник, обладнаний (у давніших оселях) стіновим або (починаючи з 1920—1930-х рр.) стелевим каналом-димоволоком. При опаленні по-білому в сінях влаштовували комин-вивід.

На правобережжі Середньої Наддніпрянщини, як і скрізь на території правобережжя України, переважали печі, у яких над припічком (власне над пічним отвором) влаштовували навісний комин, який опирався на один—два стовпці або був підвішений до стелі. Натомість у житлі лівобережних районів переважали печі (характерні для всього лівобережжя України) із закритим припічком (так звана піч із «прямостінним комином») тобто передній фасад печі творила суцільна вертикальна стінка, з внутрішнього боку якої містилась піч з припічком, комин-димозбірник; димоволок; лише навпроти устя залишали (менший чи більший) отвір.

В оселях, опалюваних по-білому, у сінях монтували комин-вивід, крізь який дим виходив понад дах. На лівобережжі, як правило, влаштовували комин-стояк, який опирався на долівку. Нижню частину «бовдура» використовували як кладовку, інколи в холодні зимові місяці тут утримували домашню птицю. Комини-стояки побутували й на правобережжі Середньої Наддніпрянщини. Проте (принаймні уже на переломі XIX—XX ст.) тут (як і загалом на правобережній Україні) більше поширення мали так звані «підвісні» комини-виводи, нижня частина яких містилась приблизно на одному рівні зі стелею житлового приміщення і опиралась на порогову стіну та поперечну балку у сінях. Верхню частину «бовдура» (яка виходила понад дах) зазвичай вкривали дерев'яним дашком. Комин-вивід, як і комин-димозбірник, первісно виплітали з лози (рідше з інших матеріалів) й заліплювали («мастили») з обох боків товстим шаром глиносоломи.

Як і скрізь в Україні, на Середній Наддніпрянщині піч тривалий час була єдиним універсальним опалювальним пристроєм — її використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв. Цю справу, у літній (весняно-літній) період страву часто готували у сінях — в нижній частині «бовдура» чи у дворі (на «триніжках» чи у «кабиці»). Процес функціональної сегментації печі розпочався тут доволі рано. Такі обігрівальні прилади (чи сегменти пічного комплексу), як грубка-стояк

(«грубка») чи грубка-лежак («лежанка») відомі тут принаймні з першої половини XIX ст. Причому грубки стояли у житлах заможної козацької старшини інколи влаштували вже на початку XVIII ст.

У складі пічного комплексу опалювальну «лежанку» зазвичай розташовували між піччю і «полом» (власне на місці колишнього запічка). Вони зафіксовані практично на усій обстежуваній території. Щоправда, ці обігрівальні прилади проникали у житло наддніпрянців доволі діахронно. Зокрема, коли в деяких місцевостях такий обігрівальний пристрій відомий уже з першої половини XIX ст. чи перелому XIX та XX ст., в окремі населені пункти вони проникають лише у другій чверті XX ст.

Кухонна плита поширилась тут, як і в багатьох інших регіонах України, доволі пізно — впровадження у побут наддніпрянців плити почалося лише у кінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.

Грубку та піч (особливо її «комин») підводили кольоровими глинами, розписували, а багатші верстви селянства печі (власне комини печей), як і груби, інколи обкладали кахлями.

1. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 1937. Т. CLIV. С. 41—69.
2. Боплан Гійом де Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. *Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські Козаки. Богдан Хмельницький*. Пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. Львів: Камеяр, 1990. С. 17—114.
3. Маркович Я. *Записки о Малороссіи ея жителей и произведеніяхъ*. СПб.: при Губернскомъ правленіи, 1798. Ч. 1. 103 с.
4. Шафонский А. *Черниговскаго намѣстничества топографическоеописание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описанием Малья Россіи изъ частей коей оно е намѣстничество составлено*. Київъ: Въ Унивеситетской Типографіи, 1851. 697 с.
5. Де ля Флиз Д.П. *Альбоми*. Редкол. Г. Боряк, Я. Дашкевич та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. Т. 2. 687 с.
6. Зеленинъ Д.К. *Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества*. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1916. Вып. III. С. 989—1279.
7. Зеленинъ Д.К. *Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества*. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1915. Вып. II. С. 485—988.
8. Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. СПб.: Въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ, 1852. Ч. I. 549 с.
9. Русов М.А. Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьковъ: Печатное дѣло, 1902. Т. XIII. С. 72—120. (Труды Харьковского предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда. Т. II. Ч. I—II).
10. Милорадович В.П. Життє-быттє лубенскаго крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 1991. С. 170—341.
11. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 9. *Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання*. Голов. ред. Г. Скрипник. НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
12. Космина Т. Поселення, садиба, житло. *Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 13—57.
13. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела*. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 339—606.
14. Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині. Прим. М. Кучеренка. *Пам'ятки України: історія і культура*. 2002. № 2. С. 127—135.
15. Коваленко Г. Про український стиль і українську хату. *Українська хата*. Київ, 1912. С. 166—201, 272—282.
16. Шарко А. Малоросійське жилище. *ЭО*. Москва, 1901. № 4. С. 119—131.
17. Свирида Р. Пам'ятки народного будівництва лісостепової Київщини і Національному музеї народної архітектури та побуту. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*. Вып. 1. *Матеріали першої Міжнародної науково-практичної конференції, 17—19 жовтня 2013 р., м. Львів*. Упоряд. М.І. Банах, Н.В. Будинкевич, Н.В. Гаврилів. Львів: Априорі, 2013. С. 252—262.
18. [Б. а.] Бытъ Малорусскаго крестьянина (преимущественно въ Полтавской губернии). *Этнографическій сборникъ издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ*. СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1858. Вып. III. С. 19—46.
19. Русов А.А. *Описание Черниговской губернии*. Чернигов: Типографія Губернскаго Земства, 1899. Т. 2. 377 с.
20. Падалка Л.В. Что сказало населеніе Полтавской губернии о своемъ старомъ бытѣ. Полтава, 1905. *Труды*

- Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1906. Вып. 2. С. 22—29.
21. Шмидт А. *Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. I. Санктпетербург, 1863.* 601 с.
 22. Радович Р. Традиційне сільське житло третьої чверті XIX ст. на теренах Подільської губернії (за джерельними матеріалами). *Народознавчі Зошити*. 2021. № 3. С. 524—542.
 23. *Материалы для изслѣдованія Подольской губернии въ статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ. Каменецъ-Подольскъ: Типографія Губернскаго Управленія, 1873.* 226 с.
 24. Косміна Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини. *Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 157—200.
 25. Багалій Д.І. *Історія Слобідської України*. Харків: Основа, 1990. 256 с.
 26. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине. *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва: Наука, 1975. С. 245—275.
 27. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения). *Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 3—458.
 28. Лащук Ю.П. *Кераміка. Історія українського мистецтва: в 6-ти т. Київ, 1967. Т. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII ст.* С. 389—399.
 29. Szymański A. Systemy i urządzenia ogniowe. *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. Wrocław: PTL, 1995. Т. II. S. 214—242.
 30. Чижикова Л.Н. *Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры*. Москва: Наука, 1988. 256 с.
 31. Щербаківський В. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці* (упор. А. Ульяновський). Київ: Либідь, 1995. 288 с.
 32. Лінинський П. *Повернене з небуття. Виникнення та розвиток рельєфної кахлі в Галичині*. Львів, 1998. 47 с.
 33. Колупаєва А. *Українські кахлі XIX — початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть*. Львів: ІН НАН України, 2006. 383 с.
 34. Сергеева М. Формування інтер'єру середньовічного житла. *Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 65—74.
 35. Kwaśniewski K. *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym. Studium na podstawie materiałów etnograficznych z drugiej połowy XIX oraz XX wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1963. 184 s.
- ## REFERENCES
- Olyanchyn, D. (1937). Description of the Travel of the Swedish Ambassador to Ukraine 1656—1657. In *The Notes of the NTSh* (Vol. CLIV, pp. 41—69). Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Beauplan, Guillaume de Levasseur, & Kravets, Ya. (1990). Description of the Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Moskov to the borders of Transylvania, together with their customs, way of life and warfare. In *Guillaume Levasseur de Beauplan. Description of Ukraine. Prosper Merime. Ukrainian Cossacks. Bohdan Khmelnytskyi Kravets* (Pp. 17—114). Lviv: Kamenyar [in Ukrainian].
- Markovich, J. (1798). *Notes on Malorossiya, its inhabitants and products* (Part 1). SPb.: under the Provincial Board [in Russian].
- Shafonsky, A. (1851). *Chernigov governorship topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia from parts of which this governorship is composed*. Kiev: In the University Printing House [in Russian].
- De la Flies, D.P., Boryak, H., & Dashkevich, Ya. (Eds.). (1999). *Albums* (Vol. 2). Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Zelenin, D.K. (1916). *Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society* (Issue 3, pp. 989—1279). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].
- Zelenin, D.K. (1915). *Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society* (Issue 2, pp. 485—988). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].
- Fundukley, I. (1852). *Statistical description of the Kiev province* (Part 1). SPb: In printing houses of the Ministry of Internal Affairs [in Russian].
- Rusov, M.A. (1902). Settlements and buildings of peasants in the Poltava province. *Collection of the Kharkov Historical and Philological Society* (Vol. 13). Kharkov: Pechatnoe Dilo [in Russian].
- Myloradovych, V. (1991). The life-being of a Luben peasant. *Ukrainians: popular beliefs, belief, demonology* (Pp. 170—341). Kyiv: Lybid [in Russian].
- (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials. People's housing culture. Ecology and organization of habitat* (Vol. 9) [in Ukrainian].
- Kosmyna, T. (1999). Stellement, mansion, housing. In *Ukrainian: Historical and ethnographic monography: in two books* (Vol. 2, pp. 13—57). Opishne: Ukrainian Genre Studies [in Ukrainian].
- Chubinsky, P.P. (1877). Russians of the South-Western Territory: housing, utensils, farm buildings and tools. In *Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Russian Region, equipped with the Russian Geographical Society of the South-West Division* (Vol. 7, issue 2, pp. 339—606). SPb. [in Russian].

- Hrushevskiy, M. (2002). From the life of peasants in the Chyhyryn region. *Sights of Ukraine: history and culture*, 2, 127—135 [in Ukrainian].
- Kovalenko, G. (1912). About Ukrainian style and Ukrainian house. *Ukrainian house* (Рр. 166 — 201, 272 — 282). Kyiv [in Ukrainian].
- Sharko, A. (1901). Little Russian housing. *Ethnographic review*, 4, 119—131 [in Russian].
- Svyryda, R. (2013). Monuments of folk construction of the forest-steppe Kyiv region and the National Museum of Folk Architecture and Life. *Problems of preservation, reproduction and popularization of historical and cultural Heritage in the context of open-air museums* (Vol. 1, pp. 252—262). Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- (1858). Life of the Malorussian peasant (Mostly in the Poltava province). *Ethnographic collection published by the Imperial Russian Geographic Society* (Issue III, pp. 19—46). SPb.: In the printing house of Eduard Prats [in Russian].
- Rusov, A.A. (1899). *Description of the Chernigov province* (Vol. 2). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo [in Russian].
- Padalka, L.V. (1905). What did the population of the Poltava provinces say about their old life. *Proceedings of the Poltava Scientific Archive Commission* (Issue 2, pp. 22—29). Poltava [in Russian].
- Schmidt, A. (1863). *Materials for the geography and statistics of Russia were collected by officers of the general staff. Kherson province* (Part 1). St. Petersburg [in Russian].
- Radovych R. (2021). Traditional rural housing of the third quarter of the 19th century on the territory of Podilsk province (according to source materials). *The Ethnology notebooks*. 3, 524—542 [in Ukrainian].
- (1873). *Materials for the study of the Podilsk province in statistical and economic relations*. Kamenets-Podilsk: Typography of the Provincial Administration [in Ukrainian].
- Kosmyna, T. (1986). Traditions and innovations in the architecture of the people's of Kyiv and Kyiv Region. *Etnography of Kyiv and Kyiv Region: Traditions and Modernity* (Рр. 157—200) Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Bagaliy, D.I. (1990). *History of Slobid Ukraine*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
- Prykhodko, N.P. (1975) Some issues of the history of housing in Ukraine. *The ancient dwelling of the peoples of Eastern Europe* (Рр. 245—275) [in Russian].
- Blomkvist, E.E. (1956). Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belorussians: (settlements, dwellings and economic structures). In *East Slavic ethnographic collection: Essays on folk material culture of Russians, Ukrainians and Belarusians in the 19 — early 20 centuries* (Рр. 3—458). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Laschuk, Yu.P. (1967). *Ceramics. History of Ukrainian art: in 6 vol. Art of the 14th — first half of the 17th century* (Vol. 2, pp. 389—399). Kyiv [in Ukrainian].
- Szymanski, A. (1995). Heating systems and devices. *Comments to the Polish Ethnographic Atlas* (Vol. 2, pp. 214—242). Wrocław: PTL [in Polish].
- Chizhikova, L.N. (1988). *Russian-Ukrainian border guards: history and destinies of traditional everyday culture*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Shcherbakivskiy, V., & Ulyanovsky, A. (Ed.). (1995). *Ukrainian Art: Selected Unpublished Works*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Lininsky, P. (1998). *Returned from nothingness. The emergence and development of relief tiles in Galicia*. Lviv [in Ukrainian].
- Kolupayeva A. (2006). *Ukrainian tiles of the nineteenth and early twentieth centuries. History. Typology. Ikonografiya. Ensemblivist*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Sergeeva, M. (1999). Formation of the interior of medieval housing. In *Ukrainian: historical and ethnographic monography in two books* (Vol. 2, pp. 65—74). Opishne: Ukrainian Genre Studies [in Ukrainian].
- Kwasniewski, K. (1963.). *Hearths and stoves in Polish folk architecture. Studies based on ethnographic materials from the second half of the 19th and 20th centuries*. Wrocław; Warsaw; Krakow: Ossolinski People's Institution, publishing house of the Polish Academy of Sciences [in Polish].